

Əzizə Cəfərzadə - 100

Üslubunda janr sinkretizmi, təhkiyəsində nağıl şirinliyi olan yazıçımız

Xalq yazıçısı Əzizə Məmməd qızı Cəfərzadənin anadan olmasının 100 illiyi ışıqda 12 cildlik “Seçilmiş əsərləri” (“Elm və təhsil”, 2021) çap olunub. Kitabların nəşiri Turan İbrahimov 1-ci cildə yazdığı “Son söz”də bu əsərlərin nəşrində məqsədini belə açıqlayır: “Anam Əzizə Cəfərzadənin 100 illiyi ərəfəsində nəşrinə başladığımız “Seçilmiş əsərləri” haqqındakı müəyyən qeydlərimi bu kitabla sizə çatdırmaq istədim. Bu əsərləri çap etdirməkdən məqsədim mən sağ və ayaqdaykən, mənə əmanət edilmiş arxiv əsasında Əzizə ananın həyatı dövründə, cəmi 66 il ərzində 7 dəfə dəyişən və ya redaktəyə uğrayan (1929-cu ildə ərəb əlifbasından latın qrafikasına, 4 ildən sonra 1933-cü ildə demək olar ki, böyük dəyişikliklərə məruz qalmış yeni latın qrafikasına, 1939-cu ildə 36 simvolla kiril əlifbası, 1958-ci ildə ana dilimizdə istifadə olunmayan 4 rus hərfi çıxarılaraq 32 simvola salınmış kiril qrafikasına, 1991-92-ci illərdə latın qrafikasının ilk versiyasına və 1992-dən hal-hazırda istifadə edilən latın qrafikasına keçmiş olan) Azərbaycan əlifbasının müxtəlif versiyalarında çap edilmiş və ya əlyazmaları olan əsərlərini müasir əlifbaya gətirib, XXI əsr oxucusuna çatdırmaqdır. Əlbəttə ki, bu əlifba dəyişikliklərinə tarixi nəzər saldıqda bir daha sovet dövründə Azərbaycan xalqının (eləcə də bütün türkdilli və başqa xalqların) başına gətirilən oyunların açıq-aydın nümunəsini görürük və Əzizə ananın “Yandırdığım kitablar” məqaləsi bir daha burada yada düşür. Məqaləsində qeyd etdiyi kimi rus-erməni bolşevik birliyi guya din əleyhinə mübarizə aparmaq üçün həyətlərdə tonqallar qalatdırıb ərəb əlifbası ilə olan hər bir yazını “Qurandır” deyər yandırmışa çalışıblar. Bu dövrdə məqsədli şəkildə minilliklərin bədii, elmi, tibbi, tarixi əsərlərinin kitab və əlyazmaları məhv edilib”.

Bu minvalla Turan müəllim Əzizə xanımın yadigar qalmış ədəbi (eləcə də elmi) irsi haqqında müfəssəl məlumatları oxucuların diqqətinə çatdırır. Eyni zamanda yazıçının indiyədək çap üzü görməyən əsərlərinin də bu çoxcildliyə daxil edildiyini bildirir və fikirlərini ümumiləşmiş halda belə ifadə edir: “Hesab edirəm ki, Əzizə ananın mənə vəsiyyəti etdiyi arxivini sizə - onun daimi oxucularına və eləcə də yeni nəsillərə çatdırmaq mənim tarixi borcumdur. Buna görə də kitabları yenidən dərc etməkdən qürur duyuram”.

Dəyərli ziyalımız Turan İbrahimovun buradakı “Son söz”ündən gəldiyimiz qənaətə əsaslanıb deyər bilərik ki, 12 cild-

likdə Əzizə Cəfərzadənin xüsusən çap üzü görməyən, yaxud sovet senzurası ucbatından qolu-budağı doğranmış şəkildə oxuculara çatdırılmış əsərləri bütövləşdirilmiş hala salınaraq təqdim olunur. Başqa sözlə, yazıçının oxucu nəzərindən kənarda qalmış əsərlərinin bu nəşrdə getməsinə üstünlük verilmişdir. Bu da yazıçının yaradıcılığını bütöv şəkildə izləmək baxımından gələcək tədqiqatçılara mühüm imkanlar açır.

“Seçilmiş əsərləri”n 1-ci cildi filologiya elmləri doktoru, professor, ədəbiyyatşünas Vəqif Sultanlının “Ədəbiyyatın vətənpərvərlik missiyası” adlı Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığına gur işıq salan geniş həcmli yazı ilə açılır. Yazıçının 1963-cü ildə ilk kitabı kimi işıq üzü görmüş “Natəvan haqqında hekayələr” və yazıçının arxivindən götürülüb ilk dəfə işıq üzü görən “Qobustan çökəklərində” adlı romanı “Seçilmiş əsərləri”nin ilk cildində özünə yer alıb. 1937-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çıxan “Əzrayıl” hekayəsi ilə ədəbiyyata qədəm basan Əzizə Cəfərzadə, demək olar ki, elə hekayə yazmaqla da ədəbi yaradıcılığını davam və inkişaf etdirdi. Burada “davam edirdi” deyəndə demək istəyirəm ki, yazıçı hekayə janrındakı ədəbi yaradıcılığını uğurla davam etdirdi və ömrünün sonunadək də digər janrlarla yanaşı bir yazar kimi bu janrdə də qələminə sadiq qaldı. Hətta 1948-ci ildə “Hekayələr” adı ilə ilk kitabı da çap halına gəlmişdi. Lakin dövrün üzüdünlüyündən kitab işıq üzü görmədən yandırıldı. Bütün bu psixoloji gərginliklərə baxmayaraq yazıçı öz üslubuna sadiq qaldı. 15 ildən sonra “Natəvan haqqında hekayələr” adı altında hekayələr toplusunu kitab halında çap elətdirdi. Hekayə yazma-ərəb ədəbi yaradıcılığını inkişaf etdirən Əzizə xanım daha genişhəcmli janrlarda - povest və roman (tarixi roman) janrlarında ədəbi uğurlarını daha yüksəklərə qaldırdı. Hətta elə yüksəklərə ki, bu yaradıcılığın içindən yeni bir sinkretizmə - yeni bir sinkretik janra imza atdı. Özü də elə ilk yaradıcılıq dövründə. İlk kitabında. Lirikada bu cür sinkretik janrlara çox rast gəlinir. Məsələn, Məhməd Füzulinin “Məni candan usandırdı...” qəzəlini “qoşayarpaq qəzəl” kimi, yaxud da gəraylı şeir formasında yazılmış ədəbi nümunə kimi də səciyyələndirmək olar. Şeir-qəzəlin daxili texniki tələbləri, intonasiya, axıcılıq və s. bədii-texniki keyfiyyətləri də bunu deməyə əsas verir.

Bəs Əzizə xanım Cəfərzadə yazıçı kimi nəyi, necə sinkretizmə edib? Onun ilk kitabı olan “Natəvan haqqında hekayələr” kitabında gedən hekayələrin hər biri ayrı-ayrılıqda götürüldükdə müstəqil sujetə, məzmunla malik olan yığcam əsərlərdir. Lakin müəllif bu hekayələrin hamısını toplu halında bir kitabda verməklə də bir ədəbi yeniliyə - janr yeniliyinə, janr sinkretizməsinə, janr improvizəsinə imza atıb. Bu hekayələrin hərəsi ayrı-ayrılıqda bir əsər olduğu kimi, eyni zamanda bu hekayələr hamısı bir kitaba cəm olunmaqla vahid bir sujet xətti ətrafında birləşməklə vahid bir kompleks təşkil edirlər. Bu vahid komplekslilik bu hekayələr toplusunu bir romanın ayrı-ayrı hissələri kimi götürməklə onu tarixi bir roman janrı kimi qavramağa imkan verir. Hansı ki, elə yazıçı kimi biz Əzizə Cəfərzadənin ədəbi inkişaf yolu keçərək povest və tarixi romanlar müəllifi kimi yetişib püxtələşdiyinə və məşhurlaşdığının şahidiyik. Deməli, bir müəllif kimi yazıçı özünün ilk hekayələrinin bünövrəsi ilə tarixi roman yazmağının rüşeymlərini, özülünü qoyubmuş. Başqa sözlə, yazıçının ilk kitabı olan “Natəvan haqqında hekayələr”də

həm şairə, xan qızı Xurşidbanu Natəvanla bağlı ayrı-ayrı hekayələr öz əksini tapıb, həm də bu hekayələrin cəmindən ibarət olan, vahid bir sujet xətti ətrafında düzülən hadisələrin axarı boyunca tarixi mövzuda yazılmış bir roman... Bir sözlə, “Natəvan haqqında hekayələr” kitabı janr baxımından həm hekayələr toplusudur, həm də tarixi mövzuda yazılmış bir romandır. Bu, Əzizə Cəfərzadənin yazıçılıq möcüzəsidir. Şairlərin lirikada yaratdıqları sinkretizmi yazıçı nəşrdə yerinə yetirib.

Burayacan dediklərim yazıçının nəsr nümunəsində formaca şəkildəyişmə bacarığına aiddir. Yəni janrın şəkillənə bilməsi - forma, struktur baxımından yaradılmış nəsr əsərinin müxtəlif şekillərdə - hekayə və roman janrının tələblərini özündə ehtiva edə bilməsi istedadı ilə özünü göstərir. Dediklərimiz məzmun baxımından da özünü doğruldur. Məsələn, yazıçının “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsi “Səmiş” adlı hekayə ilə belə başlayır:

“İmarətdə nökr, naib də vardı, dayə də... Xanlıq əski dəbdəbəsinə itirsə də, zəmanə dəyişsə də balaca bəyim bunu o qədər hiss etmirdi. Pərqubədən qızlar, qulluğunda əl-əl üstündə durmuşdular. Anası da, atası da, Şuşanın ən görkəmli alimi, şairi, mollası da ona dərs verməyə hazır idi. Çərəkəsini əlinə alıb molla bacı Qəməri gözləyəndə otağa dərin səssizlik çökürdü; axı, balaca bəyim “Allahın kalamından” dərs alırdı... Amma bütün bunlara baxmayaraq, onun ilk müəllimi Səmiş olub. Səmiş tanıyırsınız? Onda qulaq verin:

Şuşanın ecəzkar aləmində o da qərībā bir quş idi. Səhərdən axşamacan səsi, nəğməsi kəsilməzdi. Səmiş suya gedəndə də oxuyardı, buzov hörükləyəndə də, mal-heyvan qaytaranda da, pəncər yığmağa gedəndə də, təndir-ocaq üçün yulğun, yovşan, qarağan dalınca cuman da da qəhqəhəsinin, mahnısının arası kəsilməzdi. Pəncərə, oduna gedən qızlar kahaları, yarıqları özlərinə sığınaq edib oturanda Səmiş araya çəkib oxudardı, əl-ətək eləyib onun üçün də odun, pəncər yığar, nəğməyə ara verməsinə razı olmazdılar. Bir qız yığnağı Səmişsiz keçməzdi. Oxumağa başladımı, dünyanı unudardı; güldümü-ugunub gedərdi. Hər şey onun üçün nəğmə idi, şeir idi. Ara-sıra dayə Həmayılqonça, bəyimi qarşısında oturdub saçlarını dara-dıqca Səmiş haqqında deyərdi:

“Dərdin mənə, bəyim, sən ona qoşulma, Səmiş çölquşu, sapand daşdı”.

7-8 səhifədən ibarət olan və hekayə janrında qələmə alınmış bu nümunə mövzuya və ada müvafiq olaraq Səmiş obrazı barədə ətraflı və dolğun təsvir formalaşdırır. Bədii baxımdan mükəmməl hekayə nümunəsidir. Ancaq eyni zamanda bu hekayə Xurşidbanu Natəvanla bağlı, gənc şairənin həyatının ilk dövrlərini bədii şəkildə əks etdirməklə yanaşı, həm də onun haqqında yazılmış bir romanın müqəddimə, başlanğıc funksiyasını yerinə yetirir. Diqqət etsək, görürük ki, burada göstərilir ki, Xurşidbanunun “ilk müəllimi Səmiş olub”. Səmişin kimliyini də hekayənin məzmunundan obraz baxımından dolğunluğu ilə oxuyub öyrənirik.

“Ata-anasının yasaq etməsinə, dayənin dilə tutmasına baxmayaraq, bəyim gözəndə oğurlanıb Səmişlə oğrun-oğrun görüşər, onun nəğmələrini, yanılmacıları, tapmacaları əzbərlərdi. Qız sinədəftər idi. Sözü, mahnısı qurtarmaq bilmirdi. Hardan yığdı bunları Səmiş?”

Səmiş arabir xırdaca, çəlimsiz qollarını kəpənək qanadları kimi açıb yelləyə-yelləyə naməlum bəstəkarın naməlum bir şairin sözlərinə bəstələdiyi (bə-

kə də özünün quraşdırdığı) bir mahnını oxuya-oxuya gah torağayı, gah haciley-ləyi, gah da başqa nəyi isə yamsılayaraq, görəcəyi işin ardınca qoşardı”...

Göründüyü kimi, bir el deyimindəki kimi, uşaq nə bilir qoruq-qaytaq nədi. Bəyimi nə qədər Səmişdən qorqanırlarsa da, mümkün olmur və əsl kənd qızı kimi qoçaq, əlindən-dilindən bir innicini qurtarmayan bu sinədəftər qızla uşaq vaxtlarından bir yerdə olmaları istə-təməz onun həyatında mühüm izlər qoyur. Beləliklə, Natəvanın ilk müəllimi - bəlkə də, həyat müəllimi özündən ixtiyarsız olaraq elə Səmiş adlı bu qoçaq, dilli-dilavər qız olur.

“Uşaqların bu dostluğu bir tərəfdən dayəni sevindirirdisə, digər tərəfdən təşvişə salırdı. Belə hallarda o, ehtiyatla ətrafı gözəndən keçirib deyirdi:

“Gözümün işığı, bəyim, xan, ya xanım duysa necə olar? Xənzadənin gedə-güdə qızına qoşulmağı görsələr dərimə saman tərər, divanımı edərlər, dünyanı dağıdılar, səni əlimnən alarlar. Canım-ciyərim od tutub alışar, nə naləm yetişər, nə duam...”

Amma uşaq qəlbi belə qorxuları nə bilir! Vaxt tapanda onlar illər həsrətliyi kimi görüşər, yonca xalı üstündə oturur, nağıl, tapmaca deyər, ya da ayaqlarını irəli uzadıb düzgü, yanılmacı söyləyər-dilər. Bəzən Səmiş balaca, sevimli bəyiminin xahişi ilə Şuşada təzəcə qoşulmuş, yenicə dəb düşmüş bir mahnını öz məlahətli səsi ilə oxuyardı. Arabir Səmiş bəyimi yeməyə çağırırdı: “Gedək, nənəm kətə bişirib”, ya “gəl bomba payını yeyək, sonra da pəncərə gedərik”, “nənəm sənə pərpələg saxlayıb”. Bəyim imarətdə heç vaxt görmədiyi bu yeməklərin adına gülər, dadına baxdıqda çox bəyəndi: “Nə? Bomba? Pərpələg? Nə məzəli adları var? Səmiş, amma çox dadlıdır. Mən heç beləsinə yeməmişəm. De görüm, bunu necə bişirirlər, aşpazımıza deyim, mənəm üçün bişirsin”.

Öz fağır komasında, yoxsul süfrəsində dölşərləndən süd əmmiş bu mehriban qızın yemək yeməsi Həmayılqonçanı kövrəldərdi: “Xan evində doğulsa da, xanzadlıq iddiasında olmayan” qızın mehriban, xoşxörək olması, var evində çıxsa da, yox evinə meyl göstərməsi qadının ürəyini titrədərdi. O, yaşarmış gözlərini qızlara dikib: “Hər qapımdan girəndə, qorxudan öfkəmi yesəm də, südüm sənə halal olsun, bəyim” - deyər düşünərdi. Bu ara yeməklərin nədən hazırlandığını, necə bişdiyini öz rəfiqəsinə izah edən Səmiş, üyüdüb tökərdi: o, də-rələrdən, tərələrdən topladığı pəncərlərin adını sayardı:

-Bax, “bombanı” dağkeşnişi, quzuqu-lağı, əməköməcidən: “kətəni” quşəppəyi, quzuqulağı, qırqbuğum, cincilimdən bişirirlər. Hələ dovğa üçün su axarlarından yarpız da yığırlar. Çoxdur ey... o qədər pəncər var ki...”

Bəyimin təbiətlə ilk tanışlığı Səmişlə başlayıb. O, müxtəlif otların adını öyrən-dikcə, xərəklərin bişirilmə qaydasını xırdaca yaşından eşitdikcə heyretini gizlə-də bilmirdi. Axı o, imarətdə heç bir iş görmürdü: -Sən bunları hardan bilirən?

Səmişin gözləri gülür, ən sadə, hamı üçün aydın olan bir şeydən danışmış kimi deyirdi: -Biy, başıma xeyir, bəyim, bəs nənəm imarətə gedəndə evimizdə işlərimizi kim görür?”

(Davamı var)

Şakir ALBALIYEV,
AMEA Folklor İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent